

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 342.9.01

Д.С. Азаров,
кандидат юридичних наук, доцент

ТРАНСФОРМАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНІ ПРОСТУПКИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

Статтю присвячено визначенню кола адміністративних правопорушень, які доцільно трансформувати у кримінальні проступки. З урахуванням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини, пропонуються концептуальні засади вирішення відповідних проблем.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, злочин, кримінальний проступок, класифікація кримінальних правопорушень.

Статья посвящена определению круга административных правонарушений, которые целесообразно трансформировать в уголовные проступки. На основе положений Конвенции о защите прав человека и основных свобод, а также практике Европейского суда по правам человека, предлагаются концептуальные основы решения соответствующих проблем.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, преступление, уголовный проступок, классификация уголовных правонарушений.

Paper is devoted to the determination of the range of administrative offenses, which should be transformed to the criminal misconducts. On the basis of the issues of the Convention of the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as well as of the European Court of Human Rights judgments the concepts for the corresponding problems resolving are proposed.

Keywords: criminal offense, crime, criminal misconduct, classification of criminal offenses.

Алогічність, непослідовність та недостатня обґрунтованість процесу легалізації категорії “кримінальний проступок” у процесуальному кримінальному праві вже не раз констатувалась на наукових форумах та в періодиці. Напевно, Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) писався із запасом, ніби на виріст. Його автори, очевидно, вважають, що аналізована категорія неминуче з’явиться у матеріальному праві, а тому вирішили наперед визначити відповідні процесуальні правила. Щоправда створенням процесуальних норм вони не обмежились, попутно закріпивши в КПК приписи, що мають матеріально-правовий характер. Так, відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 3 КПК законом України про кримінальну відповідальність є законодавчі акти України, які встановлюють кримінальну відповідальність – Кримінальний кодекс України та закон України про кримінальні проступки. Відтак, у межах процесуального права без належного обговорення та наукового обґрунтування, похапцем вирішено щонайменше два непрості матеріально-правові питання: 1) проступки як вид правопорушення визнано саме кримінальними – за них має бути встановлено саме кримінальну відповідальність; 2) ці правопорушення будуть передбачені у самостійному нормативно-правовому акті – законі України про кримінальні проступки¹.

Встановлення процесуальних правил провадження у справах про кримінальні проступки до визначення сутності цих проступків та кола відповідних посягань відбулось не випадково, а цілком свідомо, заплановано. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2008 р. № 1153-р “Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування кримінальної юстиції України” як

¹ У КПК назва цього нормативно-правового акта починається чомусь з маленької літери – “закон України про кримінальні проступки”. Це може означати, що в КПК цей зворот вжито на позначення юридичної сили майбутнього нормативно-правового акта, а не його назви (напевно, цей закон може називатися Кодексом України). Можливий і такий варіант: слово “закон” вжито з маленької літери тому, що цей акт ще не прийнято Парламентом України. В будь-якому разі не хотілося би припускати, що має місце чергова орфографічно-законодавча недолугість.

першочергове завдання передбачено розроблення та подання в установленому порядку проекту КПК. Лише протягом шести місяців після прийняття КПК планувалось розробити проекти Кодексу України про кримінальні проступки, закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (далі – КК), а також Кодексу України про адміністративні проступки. Як відомо, цим планам не судилося збутися, принаймні, у визначені Урядом строки.

У п. 1 розділу II Концепції реформування кримінальної юстиції України (далі – Концепція) передбачено, що “до категорії кримінальних проступків мають бути віднесені: 1) окремі діяння, що за чинним Кримінальним кодексом України належать до злочинів невеликої тяжкості, які відповідно до політики гуманізації кримінального законодавства будуть визнані законодавцем такими, що не мають значного ступеня суспільної небезпеки²; 2) передбачені чинним Кодексом України про адміністративні правопорушення діяння, які мають судову юрисдикцію і не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю (дрібне хуліганство, дрібне викрадення чужого майна тощо)” [1].

Проблеми визначення кола злочинів, які слід трансформувати у кримінальні проступки, заслуговують на окремий розгляд. Адже їх вирішення потребує ревізії чинного кримінального законодавства в частині нормативної оцінки суспільної небезпеки кожного посягання, що має ґрунтуватися на системі чітких критеріїв. У цій публікації спробуємо окреслити підходи до визначення адміністративних правопорушень, що доцільно визнати кримінальними проступками.

Як впливає з наведених вище положень Концепції, адміністративні правопорушення, які повинні стати кримінальними проступками, мають (1) нині передбачатися Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), (2) перебувати у судовій юрисдикції і (3) не повинні бути управлінськими за своєю суттю.

У Концепції даремно шукати пояснення тому, що її автори сфокусувались лише на КУпАП і не припускають, що в інших законах також можуть бути передбачені адміністративні правопорушення, які доцільно визнати кримінальними проступками. Утім, зміст першої властивості аналізованих діянь, принаймні, цілком зрозумілий, що не можна сказати про наступні ознаки.

Судова юрисдикція тією чи іншою мірою може поширюватися на будь-яке адміністративне правопорушення. По-перше, у ст. 221 КУпАП передбачено низку правопорушень, справи про які розглядаються виключно судами. Оскарження відповідних рішень судів першої інстанції відбувається в порядку, передбаченому КУпАП. По-друге, справи про переважну більшість адміністративних правопорушень підвідомчі іншим органам (не судам). Постанови у цих справах можуть оскаржуватися до суду в порядку, передбаченому Кодексом адміністративного судочинства України. З огляду на це, важко достеменно встановити, що саме мали на увазі творці Концепції, коли вживали термін “судова юрисдикція”, доводиться лише припускати, що йдеться про ті правопорушення, що відповідно до ст. 221 КУпАП підвідомчі лише судам.

“Управлінський” характер адміністративних правопорушень також є категорією доволі розмитою, її важко використати як чіткий критерій визначення тих адміністративних правопорушень, що мають бути визнані кримінальними проступками. На думку фахівців з адміністративного права “управлінський зміст певною мірою притаманний всім штрафним видам відповідальності і в цьому контексті вони є пов’язаними між собою” [2, с. 68]. Мабуть не випадково автори конвенції спробували роз’яснити сутність “управлінського” характеру правопорушень, навівши декілька прикладів посягань, яким така властивість не притаманна (“дрібне хуліганство, дрібне викрадення чужого майна тощо”).

Прикладна перевірка аналізованих ознак на їх здатність у сукупності бути критерієм визначення кола адміністративних правопорушень, які слід трансфор-

² Як видається, наведене положення Концепції сформульовано таким чином, що ним неможливо скористатися в процесі підготовки законопроекту, спрямованого на втілення її в життя. Адже ознакою аналізованої групи злочинів названо майбутню, ще невідому волю законодавця. По суті, зазначене положення Концепції можна читати так: кримінальними проступками мають стати ті злочини невеликої тяжкості, які ними стануть.

мувати у кримінальні проступки, дала негативний результат – доводиться констатувати, що *запропонований у Концепції підхід не працює*. Зазначене пов'язане з кількома факторами. *По-перше*, з огляду на невизначеність сутності управлінського характеру правопорушень, далеко не завжди можна впевнено відповісти, чи належать окремі делікти до “управлінських” (це, зокрема, стосується багатьох правопорушень на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку). *По-друге*, питання щодо віднесення (чи не віднесення) справ про певні правопорушення до компетенції місцевих загальних судів часто вирішується без урахування характеру правопорушення, а лише з огляду на суворість передбаченого стягнення. Наприклад, розгляд справ про викрадення чужого майна, вартість якого не перевищує 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян, вчиненого шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати (ст. 51 КУпАП), віднесено до компетенції *місцевих загальних судів*. За вчинення цього правопорушення альтернативно передбачено накладання штрафу, виправні роботи, адміністративний арешт. Водночас справи про обмірювання, обважування, обраховування, перевищення встановлених цін і тарифів або інший обман покупця чи замовника (ст. 155² КУпАП), розмір шкоди від якого в КУпАП не обмежено, розглядаються *адміністративними комісіями* (ст. 218 КУпАП). Тут слід взяти до уваги, що норми про відповідальність за обман покупця чи замовника є спеціальними щодо норм про відповідальність за шахрайство. До того ж обман покупця чи замовника лише знедавна вважається адміністративним правопорушенням безвідносно розміру заподіяної шкоди. До набрання чинності Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації³ відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності”, що відбулось 1 червня 2012 р., ці діяння визнавалися злочином, якщо ними було заподіяно матеріальну шкоду в сумі, що перевищує три неоподатковані мінімуми доходів громадян.

Необхідно також враховувати, що значна кількість адміністративних правопорушень стає підвідомчими місцевим загальним судам лише у випадку, коли відповідні діяння характеризуються кваліфікуючими ознаками. Віднесення до кримінальних проступків лише адміністративних деліктів з кваліфікованими складами навряд чи можна визнати раціональним.

Викладене дає підстави для висновку, що *використання запропонованого у Концепції підходу до визначення кола адміністративних правопорушень, що мають бути визнані кримінальними проступками, може призвести до прийняття суперечливих і недостатньо обґрунтованих законодавчих рішень*. Зазначений підхід, окрім всього іншого, не повною мірою відповідає іншому положенню Концепції, за яким запровадження категорії кримінальних правопорушень, що охоплюватиме злочини та кримінальні проступки, має відбуватися з урахуванням таких “основних критеріїв”: ступеня небезпеки та правових наслідків кримінально караного діяння для особи, суспільства і держави; практики застосування кримінального та адміністративного законодавства; міжнародного досвіду захисту людини, суспільства і держави від злочинів та проступків. Мало не найвищий ступінь узагальнення, що на ньому сформульовано наведені положення, позбавляє їх статусу “критеріїв” – ознак, підстав, правил розв'язання проблем, що розглядаються у цій публікації. Вони радше окреслюють напрями, у яких потрібно ці критерії шукати.

У зазначеному контексті особливу увагу, на мою думку, слід приділити останньому напрямку – вивченню міжнародного досвіду, який значною мірою відбивається у положеннях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) та практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд), що визнані в Україні джерелом права [3], який має пріоритет над національним законодавством [4]. Аналіз тексту Конвенції та практики ЄСПЛ дозволяє, як видається, вичерпно окреслити діяння, що варто визнати кримінальними правопорушеннями.

У контексті ст. 6 “Право на справедливий суд” та ст. 7 “Ніякого покарання без закону” Конвенції вживається термін “кримінальне правопорушення” (criminal

³ Цікаво, як буде називатися закон, що перетворить діяння, відповідальність за які було “гуманізовано”, з адміністративних на кримінальні правопорушення?

offence). У ст. 2 “Право на життя”, ст. 8 “Право на повагу до приватного і сімейного життя”, ст. 10 “Свобода вираження поглядів”, ст. 11 “Свобода зібрань та об’єднання” використовується термін “злочин” (crime). У зв’язку з цим, П.М. Рабінович справедливо звертає увагу на те, що термін “злочин” вживається у “суто внутрішньодержавній, національній інтерпретації, тобто у такому сенсі, в якому їх визначає та розуміє держава” та застосовується лише тоді, коли визначаються підстави для обмеження прав, передбачених у статтях 2, 8, 10, 11 Конвенції [5, с. 379].

Наведені положення Конвенції дають також підстави для іншого, не менш важливого висновку. За змістом Конвенції поняття “кримінальне правопорушення” є значно ширшим за поняття “злочин”. Воно охоплює і злочини, як найбільш серйозні правопорушення (most serious offences (crimes)), і менш небезпечні правопорушення (lesser offences (délits)), і дрібні правопорушення (petty offences (contraventions)) (див. п. 53 рішення у справі *Cztyrk v. Germany* [6]). Таким чином, гарантії, передбачені у статтях 6 та 7 Конвенції, мають забезпечуватися не лише особам, які вчинили діяння, що відповідно до національного законодавства є злочинами, а й особам, які скоїли правопорушення, що визнаються кримінальними у конвенційному значенні.

Суд вже досить давно застосовує терміни “кримінальне обвинувачення” та “обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення”, що вживаються у ст. 6 Конвенції, в автономному значенні (див., наприклад: п. 18 рішення у справі *Neumeister v. Austria* [7]; п. 42 рішення у справі *Deweer v. Belgium* [8]; п. 30 рішення у справі *Adolf v. Austria* [9]). ЄСПЛ неодноразово підтверджував свою позицію про те, що на національному рівні певні правопорушення можуть вважатися адміністративними або дисциплінарними проступками, однак, з огляду на цілі Конвенції окремі з таких проступків слід визнавати “кримінальними правопорушеннями” в автономному, конвенційному значенні цього поняття.

Основоположним у цьому плані вважається рішення Суду у справі *Engel and Others v. the Netherlands* від 8 червня 1976 р. [10]. Розглядаючи ймовірне порушення державою-відповідачем ст. 6 Конвенції, Суд задався питанням, чи припиняється застосування цієї статті лише тому, що компетентні органи Договірної Сторони класифікують певну дію чи бездіяльність як дисциплінарне правопорушення, або ж, навпаки, ця стаття в окремих випадках застосовується незалежно від такої класифікації (див. п. 80 зазначеного рішення).

Суд прямо зазначає, що положення Конвенції, без сумніву, надають державам можливість зберігати чи встановлювати відмінність між кримінальним і дисциплінарним правом, а також проводити між ними розмежування, але з урахуванням певних умов. Конвенція надає державам свободу визначати як кримінальне правопорушення будь яке діяння, що не є нормальною реалізацією одного з прав, яке вона захищає. Подібний вибір, загалом, не підпадає під контроль Суду. Вибір “у зворотному напрямі” обмежений суворішими правилами. Якби Договірні Сторони могли на свій розсуд класифікувати правопорушення як дисциплінарне замість кримінального або переслідувати особу, яка вчинила “змішане” правопорушення, на дисциплінарному, а не на кримінальному рівні, чинність основних положень статей 6 і 7 Конвенції залежала би від суверенної волі окремих держав. Такий підхід міг би призвести до результатів, несумісних з цілями та завданнями Конвенції. Таким чином, автономність поняття “кримінальний” діє, так би мовити, лише в одному напрямі (див. п. 81 вказаного рішення).

ЄСПЛ сформулював критерії (їх називають “критеріями Енгеля” – див., наприклад, п. 30 рішення Суду у справі *Jussila v. Finland* [11]), за якими встановлюється наявність кримінального характеру правопорушення: 1) передусім потрібно встановити, до якого виду правопорушень віднесено певне діяння за національним правом; 2) визначити характер правопорушення; 3) визначити характер покарання (стягнення), яке може бути застосоване до правопорушника. Ці критерії використовуються альтернативно, а не кумулятивно.

Якщо у рішенні по справі *Engel and Others v. the Netherlands* було визнано, що конвенційне поняття “кримінальне правопорушення” охоплює й окремі правопорушення, що відповідно до національного законодавства вважались ди-

сциплінарними, то в подальших рішеннях Суд поширив це поняття й на значну частину правопорушень, що за внутрішнім правом багатьох держав визнано адміністративними (це має особливе значення в світлі проблем, які розглядаються у цій статті).

З позицій ЄСПЛ, перший зі згаданих критеріїв має лише відносне значення і є відправною точкою у вирішенні зазначеного питання. Якщо у національному праві правопорушення класифікується як кримінальне, це автоматично означає, що статті 6 та 7 Конвенції підлягають застосуванню. Водночас невизнання певного правопорушення кримінальним на рівні внутрішнього законодавства не означає, що воно не є кримінальним у розумінні Конвенції. У такому разі суд віддає перевагу критеріям, що розглядаються далі.

При встановленні наявності другого критерію (характер правопорушення) передусім береться до уваги зміст та вид норми національного законодавства, яку порушено. Так, адміністративний делікт, як правило, характеризується подвійною протиправністю, ним порушуються дві норми – регулятивна та охоронна (остання передбачає відповідальність за порушення першої). Кримінальний характер правопорушення має місце тоді, коли регулятивна норма не належить до спеціальних – таких, що поширюються на осіб окремих категорій (державні службовці, військові тощо). Якщо дія такої норми розрахована не на якусь обмежену групу осіб зі спеціальним статусом, це, з позицій ЄСПЛ, свідчить про кримінальний характер правопорушення (див., наприклад: п. 53 рішення у справі *öztürk v. Germany* [6]; п. 47 рішення у справі *Bendenoun v. France* [12]; п. 68 рішення у справі *Janosevic v. Sweden* [13]). За цим критерієм Суд, зокрема, визнав передбачені у законодавстві ФРН адміністративні правопорушення у сфері дорожнього руху такими, що за своїм характером є кримінальними в розумінні Конвенції [6].

Третій критерій – це характер стягнення (покарання), кримінальна природа якого проявляється у каральному та (або) превентивному характері санкцій, на відміну від санкцій, спрямованих на компенсацію заподіяної шкоди (див., наприклад: п. 38 рішення у справі *Jussila v. Finland* [11]; п. 47 рішення у справі *Bendenoun v. France* [12]). При цьому у практиці ЄСПЛ, за висновком самого Суду, немає якихось сталих та ґрунтовних позицій, які дозволяють зробити висновок про те, що незначущість стягнення покарання, призначеного в результаті розгляду податкових чи якихось інших справ, може мати вирішальне значення для виключення зі сфери дії ст. 6 Конвенції правопорушення, яке з урахуванням його природи, є кримінальним (див., наприклад, п. 35 рішення у справі *Jussila v. Finland* [11]).

Отже, є підстави вважати, що кримінальний характер (у конвенційному значенні цього терміна) притаманний передбаченим у вітчизняному законодавстві адміністративним деліктам, які полягають у порушенні регулятивних правових норм, що не можуть бути визнані спеціальними (такими, що регламентують поведінку окремих категорій осіб). Водночас слід взяти до уваги неодноразові застереження Суду про те, що його практика тлумачення терміна “кримінальне правопорушення” жодним чином не ставить під сумнів підхід держав з розмежування правопорушень на кримінальні та адміністративні. Суд вважає, що враховуючи велику кількість незначних правопорушень, особливо порушень правил дорожнього руху, які є не настільки небезпечними, аби порушників піддавати кримінальній відповідальності, держави-учасники мають вагомні підстави для запровадження такої системи, яка розвантажує їх суди від більшості подібних справ. Переслідування за незначні правопорушення в адміністративному порядку не суперечить Конвенції за умови, що зацікавлені особи мають право на судове оскарження винесених проти них рішень, в процесі якого забезпечуються гарантії, передбачені ст. 6 Конвенції (див., наприклад, п. 57 рішення у справі *Lutz v. Germany* [14]).

З урахуванням викладеного, при визначенні кола адміністративних правопорушень, які доцільно визнати кримінальними, пропонуємо використати підхід, що в основному зводиться до такого алгоритму.

1. Серед усіх адміністративних деліктів доцільно вибрати ті, у складі яких діяння полягає у порушенні загальних регулятивних норм (норм, не розрахованих

на регламентацію поведінки окремих категорій осіб), що є однією з основних ознак кримінальних правопорушень у конвенційному розумінні цього поняття.

2. З адміністративних правопорушень, визначених відповідно до попереднього пункту, слід виокремити ті, які в силу свого характеру або ж вітчизняної кримінально-правової традиції не можуть вважатися кримінальними (наприклад, порушення правил тримання собак і котів (ст. 154 КУпАП). Зокрема, до них варто віднести правопорушення, що є надзвичайно поширеними (наприклад, більшість порушень правил дорожнього руху), небезпека (шкідливість) яких не досягає рівня, традиційно притаманного кримінальному правопорушенню. При цьому сама лише поширеність посягань не може слугувати достатньою підставою для визнання делікту адміністративним чи кримінальним, однак її не можна не враховувати з точки зору завантаженості судів.

Відповідальність за такі правопорушення має наставати в адміністративному порядку за умови, що порушники матимуть змогу оскаржити рішення органу управління до суду в порядку, передбаченому Кодексом адміністративного судочинства України із забезпеченням гарантій, закріплених у статтях 6 і 7 Конвенції.

3. Адміністративні правопорушення, коло яких визначено відповідно до п. 1 (за винятком деліктів, описаних у п. 2), трансформувати у кримінальні (з урахуванням теперішніх адміністративно-правових та майбутніх кримінально-правових санкцій зовсім не обов'язково, що такі правопорушення будуть вважатися саме проступками, а не злочинами).

4. Визнати кримінальними (не обов'язково проступками) ті адміністративні правопорушення, що не охоплюються ознаками, визначеними у п. 1, проте за які передбачені стягнення, що за своєю суворістю, каральним та превентивним характером відповідають покаранню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року "Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів" : Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 [Електронний ресурс]. – [http : // zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/2008](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/2008).
2. Лук'янець Д. М. Розвиток інституту адміністративної відповідальності : концептуальні засади та проблеми право реалізації : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Д.М. Лук'янець, 2007. – 406 с.
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 30. – Ст. 260.
4. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 50. – Ст. 540.
5. Рабінович П. Поняття кримінального правопорушення та покарання в інтерпретації Європейського суду з прав людини / П. Рабінович // Право України. – 2011. – № 9. – С. 377–381.
6. Öztürk judgment of 21 February 1984 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57553](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57553).
7. Neumeister judgment of 27 June 1968 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57544](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57544).
8. Deweer judgment of 27 February 1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57469](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57469).
9. Adolf judgment of 26 March 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57417](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57417).
10. Engel and Others judgment of 8 June 1976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57479](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57479).
11. Jussila judgment of 23 November 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-578135](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-578135).
12. Bendenoun judgment of 24 February 1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57863](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57863).
13. Janosevic judgment of 23 July 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60628](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60628).
14. Lutz judgment of 25 August 1987 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57531](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57531).

Отримано 11.04.2013